

УДК 130.1

Клімова Г.П., Клімов О.В.

ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

Анализируется сущность понятия «государство», представленного в различных философских, правовых, социологических, политологических теориях. Рассматриваются важнейшие элементы и признаки государства, его особенности как специфической организации общества, как базового института политической системы общества.

Ключевые слова: государство, общество, политическая система.

The author analyzes the essence of the term “state”, given in different philosophic, lawful, social, politological theories; considers the most significant elements and indication of a state, its peculiarities as a special society organization.

Key words: political system, society, state.

В умовах отримання Україною дійсної державної незалежності проходить суттєва актуалізація проблем держави, що неминуче виникає на кожному історичному етапі розвитку суспільства. Не дивлячись на те, що в науковій літературі знайшло широке відображення осмислення природи і ролі держави, її устрою, основних тенденцій розвитку держави в сучасних умовах тощо (Н.Н. Алексєєв, М.І. Байтін, О.М. Бандурка, Д.О. Керімов, В.В. Копейчиков, М.Н. Марченко, Л.С. Мамут, С.А. Осипян, В.І. Пантін, Ю.А. Тихомиров, В.Д. Ткаченко, О.Ф. Скакун, О.А. Фісун, М.В. Цвік та ін.), все ж залишаються дискусійними питання про те, що вважати державою, які її сутність і основні ознаки. Аналізу цих питань й присвячена дана стаття.

Політична система як сукупність державних і суспільних організацій, об'єднань, а також правових і політичних норм, принципів організаційних і здійснення політичної влади в суспільстві представляє собою багатофункціональну структуру, що вміщує в себе компоненти різноманітного профілю:

1) інституціональний, що складається з різноманітних соціально-політичних інститутів і установ (державна, політичні партії, суспільні рухи, організації, об'єднання, різноманітні органи представницької і безпосередньої демократії, засоби масової інформації тощо);

2) функціональний, що складається з сукупності тих ролей і функцій, які здійснюються як окремими соціально-політичними інститутами, так і їх групами (форми і напрямки політичної діяльності, способи і методи здійснення влади, засоби впливу на суспільне життя тощо);

3) регулятивний, що виступає як сукупність політико-правових норм і інших засобів регулювання взаємозв'язку між суб'єктами політичної системи (Конституція, закони, звичаї, традиції, політичні принципи, погляди тощо);

4) комунікативний, що представляє собою сукупність різноманітних відносин між суб'єктами політичної системи з приводу влади, у зв'язку з опрацюванням і здійсненням політики;

5) ідеологічний, що вміщує в себе сукупність політичних ідей, теорій, концепцій (політична свідомість, політична культура, політична соціалізація).

Кожний з компонентів політичної системи має свою особисту структуру, форми внутрішньої і зовнішньої організації і засоби вираження.

Серед політичних інститутів, які справляють найважливіший вплив на політичний процес і здійснюють політичний вплив на суспільство, треба, передусім, виділити державу, яка виступає базовим інститутом політичної системи суспільства.

Держава як політичний інститут виникає на ранньому етапі розвитку суспільства, в період розкладу родового строю. Але ж сам термін "держава" вперше з'являється у Новий час в Європі. Спочатку він укорінюється в Іспанії ("estado") та у Франції ("etat"), пізніше – в Німеччині ("Staat"). З самого початку його зміст визначається розвитком сучасної держави. Вихідне латинське слово "status" ("стан") поступово набуває нового значення. Ним визначали прихильників власника влади, потім володіння владою, і нарешті, владу як суспільну функцію. Починаючи з XVII ст., поняття "держава" також означає державну установу. Але крім цього в зміст даного терміна включаються і існуючі до Нового часу значення, у зв'язку з чим зникають більш давні слова "res- publika", "civitas", "regimen", "imperium".

Питання про поняття держави є доволі складним і далеко не ординарним. Це обумовлено як складністю і багатогранністю самої держави як явища, так і різноманітним сприйняттям вченими одних і тих саме державно-правових явищ. Крім цього, як справедливо підкреслював відомий австрійський юрист Г. Кельзен, "труднощі у визначенні поняття "держава" поглиблюються ще й тим, що даним терміном здебільшого позначаються різноманітні предмети і явища" [1, с. 181].

Поняття "держава" має неоднаковий зміст у різних філософських, правових, соціологічних, політологічних теоріях. Так, Аристотель розумів державу як об'єднання вільних громадян для здійснення управління справами суспільства. Саме через державу, на його думку, реалізується в людях природний потяг до спілкування. В розумінні Е. Канта, держава – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Сутність держави, на його думку, зводиться до максимальної відповідності державного устрою і режиму принципам права. Г.-Ф. Гегель розглядав державу як втілення ідей розуму, свободи і права. Субстанція держави, за Гегелем, проявляється як абсолютна влада ідеального цілого над одиничним, особливим і кінцевим, над життям, власністю і правами окремих осіб та їх об'єднань. Представники класової теорії держави К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували на класовій сутності державної влади. Держава, на їх думку, це комітет, який управляє загальними справами всього класу буржуазії.

Прихильники юридичного позитивізму (К. Гербер і П. Лабанд в Німеччині, А. Дайсі в Англії, А. Есмен у Франції) розглядали державу виключно як правову конструкцію. В цих концепціях держава трактувалась як "правова форма для сукупного життя народу", "верховна юридична особа", "юридична організація народу", "юридичне уособлення нації".

Р. Ієрінг розробив соціологічну теорію держави. Згідно з поглядом Ієрінга, держава – це соціальна організація примусової влади, яка забезпечує вищість

суспільних інтересів над особистими.

У рамках нормативної теорії права, основоположником якої був Г. Кельзен, право і держава ототожнювалися. За Кельзеном, держава є системою відносин панування і підлеглості, в якій воля одних виступає як мотив для інших. Сутність цих відносин полягає в тому, що вони утворюють врегульовану і впорядковану, нормативну систему примусу. В такому розумінні держава є відносно централізований правопорядок. Кельзен визнає, що будь-яка держава є правовою.

К. Шмідт розробив теорію "тотальної держави". Це поняття передбачає передусім існування владної держави – апарату політичної влади, яка в екстремальних ситуаціях бере на себе весь тягар важливих суспільних рішень. "Тотальну державу", на думку Шмідта, можна створити на основі "субстанціональної єдності" держави і "національної однорідності" [2, с. 15 – 35].

Протягом тривалого часу у вітчизняній та східноєвропейській науці панували уявлення про державу, що походили від ідеї класового устрою суспільства, в світлі якої вона розглядалася "як знаряддя, машина для придушення одного класу іншим", "організація економічно пануючого класу" тощо. Але наполягання на класичності такого визначення сутності держави і на безперечності його сприйняття було б невірним, тому що сутність держави обумовлюється конкретними історичними обставинами розвитку суспільства. Тому, природно, на стадії розвитку капіталізму, коли суспільство мало яскраво виражену класову структуру, коли в ньому існували антагоністичні класові протиріччя, сформувалось вчення про класову боротьбу як основу уявлень про державу. За таких умов воно було історично виправданим.

Але сучасний період розвитку суспільства характеризується тим, що метою його є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і свобод. Дійсність просякнута ідеями гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей. Все це знаходить своє відображення у сучасних найбільш розвинутих країнах – правових, демократичних, соціально-орієнтованих. З цього випливає, як відмічають М.І. Байтин, М.Н. Марченко та ін., що при визначенні поняття держави важливо враховувати не тільки її класові ознаки і риси, але й позакласові, загальнолюдські. У цьому зв'язку, підкреслюють ці вчені, держава – це організація політичної влади, що потрібна для виконання як суто класових завдань, так і загальних справ, що впливають з природи будь-якого суспільства [3, с. 91; 4, с. 14].

Незважаючи на різноманітність підходів до визначення держави, в науковій літературі традиційно склався погляд на неї як на суспільне явище, до структури якого входить кілька головних і кілька побічних елементів. На перше місце серед них висуваються територія, населення і публічна влада. Саме їх наявність, за класичними юридичними поглядами, відрізняє державу від додержавних та інших існуючих нарівні з нею суспільних утворень [5, с. 34].

Територія – це матеріальна основа держави. Це одна з умов, що роблять можливим існування держави. Без території держава не існує. Територія є простір держави, де в повній мірі діє влада політичної еліти, що реалізується через юридичні норми. Територія не зводиться до так званої твердої землі. До неї входять також надра, повітряний простір, територіальні води. У всіх перелічених сферах держава

здійснює свою суверенну владу і має право захищати їх від зовнішнього вторгнення з боку інших держав і приватних осіб.

Населення як складовий елемент держави є людське співтовариство, що існує на території даної держави і підкоряється її владі. Тут важливо підкреслити, що мешкає на території держави все населення, яке складає співтовариство людей, єдиний народ, націю. Треба підкреслити, що у більшості західних держав, особливо в англomовних країнах, поняття "народ" і "нація" використовуються як ототожнені. Поняття "нація" (від. лат. *patio* – плем'я, народ) пов'язується з державою, а під нею розуміється все співтовариство людей, народонаселення, що займає територію держави незалежно від етнічної приналежності, яке об'єднане єдиним правлінням. Дійсно, в межах народу як всього населення даної держави нерідко співіснують різні етнічні групи (народності), які також інколи кличуть себе націями.

Цілісність народу, тобто загальне підпорядкування населення владі, що існує, є важливою умовою цілісності держави. Розкіл населення за соціально-класовою або іншою (етнічною, релігійною) ознакою несе з собою велику загрозу існуванню держави. Виникнення конфлікту, наприклад, між етнічними спільнотами, що співіснують в межах одної держави, супроводжується, як правило, відмовою, хоча б одною із сторін, підкорятися правлячій групі, що майже неминуче призводить до розпаду країни на декілька самостійних держав.

Визначальним елементом держави є політична влада. Держава надає своїм власним повелінням обов'язкову силу для всього населення. Ці повеління (накази) виражаються у вигляді юридичних норм (законів), що приймаються уповноваженими на це державними органами. Саме через законодавчі органи держави правляча політична група доводить свою волю до підвладних. Обов'язковість же виконання населенням встановлених юридичних норм забезпечується діяльністю виконавчо-розпоряджувальних (виконавчо-розпорядних) органів, судів, інших юридичних установ, а також спеціального апарату примусу [6, с. 52 – 54; 7, с. 25].

Похідною ознакою держави є наявність в ній чиновництва, армії, поліції, розвідки, контррозвідки. Держава має у своїй власності певні необхідні для технічного забезпечення своєї діяльності засоби (озброєння, будівлі, транспорт і т. ін.). Для фінансового забезпечення своєї діяльності вона встановлює бюджет, систему податків, робить у разі необхідності внутрішні й зовнішні позики. Кожна держава має свої власні символи, якими є державний герб і прапор [5, с. 35; 8, с. 42].

Держава є організацією суспільства, але організацією особливою, яка характеризується тим, що вона:

- всеохоплююча організація – об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства, відображує та забезпечує загальносуспільні інтереси і потреби;
- територіальна організація – об'єднує членів суспільства (громадян) за територіальним принципом, а територія є матеріальною базою держави;
- єдина організація, що об'єднує все суспільство як ціле, тоді як всі інші соціальні організації (політичні партії, професійні та молодіжні спілки, асоціації підприємств тощо) охоплюють лише окремі верстви населення;

- офіційна організація – репрезентує суспільство, виступає від його імені і такою визнана іншими державами;

- універсальна організація, бо об'єднує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їх життя;

- верховна організація – є вищим за значенням та силою об'єднанням суспільства, всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;

- централізована організація – внутрішня структура держави здійснюється за ієрархією, тобто підпорядкованістю нижчих організаційних структур (районів, місцевих органів державної влади і управління, державних підприємств і установ) вищим і насамкінець – загальнодержавним (парламенту, президенту, міністерствам).

Незважаючи на те, що держава є формою організації інтересів усіх членів суспільства, вона не об'єднує їх абсолютно в усіх сферах їхнього життя. Поряд із загальносуспільним інтересом існують інтереси особливі та індивідуальні, які відображаються, забезпечуються і охороняються відповідними соціальними об'єднаннями чи особисто індивідом. Держава не повинна сама втручатися у сферу цих інтересів, але обов'язком її є забезпечувати їх незалежність, гарантувати й охороняти від втручання з боку інших суб'єктів. Незалежність різних соціальних організацій та індивідів, наявність гарантованих державою сфер їх "самостійного" життя – важлива ознака цивілізованості держави і суспільства.

Особливість держави полягає й у тому, що вона є легітимною формою виявлення та вираження "загального" інтересу, засобом його забезпечення. В умовах соціального розшарування суспільства держава виступає як інструмент вираження цього інтересу як шляхом проведення безпосереднього волевиявлення громадян – референдумів, так й опосередковано, через діяльність вищих представницьких органів державної влади. При цьому "загальний" інтерес набуває спеціальної форми виразу у вигляді законів.

Через закони держави "загальний" інтерес не тільки легітимується, формалізується, але й забезпечується відповідним механізмом здійснення. Подальша конкретизація "загального" інтересу щодо різних сфер суспільного життя, життєвих ситуацій, конкретних регіонів і т. ін. здійснюється спеціально створюваним для цього державним апаратом влади (управління). Він складається з державних службовців – громадян, які професійно займаються виробленням конкретних рішень, здійснюючи координацію загальносуспільних інтересів з особливими інтересами окремих регіонів, галузей суспільного виробництва та індивідуальними інтересами громадян. Це обумовлює необхідність організації об'єднань державних службовців у різноманітні державні органи – міністерства, комітети, відомства, місцеві органи управління тощо. Держава забезпечує домінування "загального" інтересу над певними особливими та індивідуальними інтересами.

Як вияв державної організації суспільства є державна влада, яка характеризується поширеністю за територією, універсальністю, самостійністю, верховністю, легітимністю, незалежністю, повнотою. У найбільш концентрованому вигляді ознаки державної влади виявляються через її суверенність: верховенство – державна влада є вищою; повнота (неподільність) – державна влада належить народу,

який є її єдиним джерелом; самостійність – державна влада не залежить від волі будь-яких інших організацій, окремих осіб чи інших суспільств.

Державна влада має політичний характер. Вона здійснюється над різноманітними суспільними угрупованнями й окремими особами при їх взаємодії одне з одним у процесі реалізації політики. Політика завжди пов'язана з діяльністю держави, з участю в її справах. Більш того, політична влада є державною монополією. Інші організації, хоча і беруть участь у політиці, але їх влада поширюється тільки на членів тієї чи іншої організації і має характер звичайної суспільної, а не політичної влади. Держава є головним елементом політичної системи суспільства, до якої входять всі існуючі в суспільстві утворення політичного спрямування.

Джерелом сучасної державної влади в демократичній державі є її народ. Легітимація цієї влади відбувається на основі делегування її народом шляхом вільних виборів відповідним державним органом за встановленою Конституцією процедурою. Згідно з Декларацією про державний суверенітет України виборним державним органом, що може виступати від імені усього народу України, є Верховна Рада України. Іншим всенародно обраним органом первинного представництва народу згідно з Конституцією України (ст. 103) є Президент України. Усі інші державні органи – похідні від перших двох.

Таким чином, держава – організація політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики.

Література:

1. Kelsen H. General Theory of Law and State. – N.Y., 1961.
2. Алексеев Н.Н. Идея государства. – СПб.: Изд-во НОРМА, 2001. – 360 с.
3. Общая теория государства и права. Ч. 1. Теория государства / Отв. ред. М.Н. Марченко. – М.: Зерцало, 2001. – 408 с.
4. Байтин М.И. О понятии государства // Правоведение. – 2002. – № 3. – С. 4 – 16.
5. Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – 432 с.
6. Дибиров А.Н., Пронский Л.М. О природе политической власти // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2002. – № 2. – С. 48 – 60.
7. Осипян С.А. Государство и власть // Философские науки. – 2003. – № 8. – С. 21 – 35.
8. Снегирьов В.В. Про поняття “держава” і “державний суверенітет” в державознавстві у світі Конституції України // Вісник Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – Луганськ, 1998. – № 2. – С. 32 – 44.